МУРМАНСЬКИЙ ГЕРБАРІЙ У СКЛАДІ ГЕРБАРНИХ КОЛЕКЦІЙ УМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Чорна Г.А., доцент
Смачелюк В.О., викладач кафедри біології
та методики її навчання

Впродовж 4.12.2013–13.03.2014 рр. авторами статті, разом із лаборантом кафедри біології та методики її навчання О. М. Кисельовою, були проведені масштабні роботи щодо проморожування, для захисту від шкідників, гербарних фондів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Це лише перший етап технічної обробки гербарних фондів. На часі інсерація, визначення, бажано із залученням спеціалістів-систематиків по окремих таксономічних групах.

Однак, вже на першому етапі роботи нами була знайдена цікава гербарна колекція, яка у 1990-і роки використовувалася доцентом С.М. Ґедзь при викладанні на природничо-географічному факультеті курсу географії рослин, про що свідчить напис на гербарній папці та спогади першого автора статті. Цікавим, однак не виясненим на сьогодні фактом, є джерело надходження цього гербарію і його початковий загальний об’єм. Можливо, не всі гербарні аркуші збереглися.

Нами проведено таксономічне опрацювання виявленої колекції, результати якого наводимо у даній статті. Латинські назви родин і видів узгоджені з чеклістом судинних рослин С.К Черепанова. Синонімічні назви наведені лише в тому випадку, коли вони були прийняті за основні на гербарних етикетках аналізованого гербарію. Українські назви таксонів наведені за «Визначником рослин Українських Карпат» [1], а у випадку відсутності видів у флорі України – у нашому трактуванні.

Родини в наведеному нижче переліку гербарних зразків розташовані за системою А.Л. Тахтаджяна (1987) та входять до складу трьох відділів вищих рослин: Lycopodiophyta (плауноподібні), Equisetophyta (хвощеподібні) та Magnoliophyta (Angiospermae) (магноліофіти, або покритонасінні). Співвідношення родин (у чисельнику) та видів (у знаменнику) названих відділів наступне: 2/2 : 1/2 : 16/33, отже найбільше в аналізованому гербарії магноліофітів. Роди в межах родин і види в межах видів розташовані в алфавітному порядку.

Біоморфи аналізованих видів представлені переважно гемікриптофітами (трав`янистими полікарпіками, багаторічниками) – 26 (70,3%). Хамефітів (кущиків і напівкущиків) налічується 10 видів (27%). Це види ерикоїдних вересових (Ericaceae) та водянкових (Empetraceae), тундрові верби (*Salix*) та береза карликова (*Betula nana*). До фанерофітів (дерев) відносимо лише один вид (*Alnus glutinosa* – вільха сіра).

Мурманський гербарій (1921, 1932, 1961, 1974-1978 рр.)

Huperziaceae Rothm. – баранцеві: *Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank et Mart. *(Lycopodium selago* L.) – баранець звичайний; **Selaginellaceae Willk – плаункові:** *Selaginella selaginoides* (L.)Link – плаунок плауноподібний; **Equisetaceae Rich. ex DC. – хвощові:** *Equisetum palustre* L. – хвощ болотний, *Equisetum sylvaticum* L. – х. лісовий; **Ranunculaceae Juss.– жовтецеві:** *Trollius europaeus* L. − купальниця європейська; **Betulaceae S. F. Gray– березові:** *Alnus incana* (L.) Moench. − вільха сіра, *Betula nana* L. – береза карликова; **Cayophyllaceae Juss.– гвоздикові:** *Cerastium alpinum* L. – роговик альпійський, *Silene acaulis* (L.) Jacq. – смілка безстеблова; **Violaceae Batsch – фіалкові:** *Viola biflora* L. – фіалка двоквіткова, *V. montana* L.– ф. гірська; **Salicaceae Mirb.– вербові:** *Salix polaris* Wahlenb. – верба полярна**,** *S. reticulata* L. – в. сітчаста; **Ericaceae Juss. – вересові:** *Andromeda polifolia* L. – андромеда багатолиста, *Calluna vulgaris* (L.) Hull. – верес звичайний**,** *Harrimanella hypnoides* (L.) Cov. – гарриманелла мохоподібна**,** *Loiseleuria procumbens* (L.) Desv. – наскельниця лежача**,** *Vaccinium myrtillus* L. − чорниця**,** *Vaccinium uliginosum* L. – буяхи, лохина; **Empetraceae S. F. Gray − водянкові:** *Empetrum hermaphroditum* (Lge.) Hagerup – водянка двостатева; **Rosaceae Juss. – розові:** *Rubus chamaemorus* L. **–** морошка; **Onagraceae Juss. – онагрові:** *Epilobium hornemannii* Reichenb. **–** зніт Горнеманна, *Epilobium lactiflorum* Hausskn. **–** з. молочноквітковий, *Epilobium palustre* L.–з. болотний; **Rubiaceae Juss. – маренові:** *Galium uliginosum* L. – підмаренник багновий; **Scrophulariaceae Juss. – Ранникові:** *Bartsia alpina* L. – бартсія альпійська, *Pedicularis lapponica* L. – шолудивник лапландський, *Veronica alpina* L. – вероніка альпійська; **Lamiaceae Lindl. – глухо кропивові:** *Thymus subarcticus* Klok.et Shost. – чебрець субарктичний; **Asteraceae Dumort. – айстрові:** *Tussilago farfara* L. – підбіл звичайний, мати-й-мачуха; **Liliaceae Juss. – Лілійні:** *Tofieldia pusilla* (Michx.)Pers.− тофільдія низенька; **Cyperaceae Juss. – осокові:** *Carex rotundata* Wahlb. – осока круглувата; **Poaceae Barnhart – тонконогові:** *Agrostis borealis* C. Hartm. (*Agrostis mertensii ssp. borealis* (C. Hartm.)Tzvel.) – мітлиця бореальна, *Anthoxanthum alpinum* A. D. et Love – пахуча трава альпійська**,** *Festuca ovina* L. – костриця овеча**,** *Festuca supina* Schur – к. борозниста.

На етикетках гербарних зразків аналізованого гербарію, віддрукованих типографським способом, міститься назва установи, співробітниками якої він був зібраний «Кольский филиал им. С.М. Кирова АН СССР Полярно-альпийский ботанический сад-институт» та назва колекції «Мурманський гербарий». Крім того у складі аналізованого гербарію наявні три унікальні гербарні зразки. 1. Найстаріший гербарний зразок, датований 2 червня 1921р., зібраний відомим російським ботаніком М.М. Ільїним на заході Карельського Помор'я. Вченим, який був учасником Олонецької наукової експедиції Російського гідрологічного інституту, цей зразок визначено як *Selaginella selaginoides* Link – плаунок плауноподібний. З огляду на унікальність зразка текст гербарної етикетки наводимо повністю мовою оригіналу: «Олонецкая научная экспедиция Российского Гидрологического

Института, при участии Главного Ботанического сада, Росс. Академии Наук и др. Флора Олонецкой губернии (№87) *Selaginella selaginoides* Link Повенецкий уезд. Побережье озера Сегозера, берег реки Селецкой у с.Паданы 2.VI. 1921 г. Собрал М.М. Ильин, определил М.М. Ильин. M.M. Iljin. Karelia pomorica occidentalis.1921 г. ». М.М. Ільїн був науковим співробітником відділу рослинних ресурсів Ботанічного інституту ім. В.Л. Комарова, автором і редактором ряду робіт, зокрема із ресурсознавства [3].

Цінність аналізованого зразка, крім того, що його вік становить понад 90 років, полягає ще і в тому, що *Selaginella selaginoides* – це рідкісний гіпоарктичний і гірський вид північної півкулі, в той час як більшість видів роду поширені здебільшого в гірських лісах тропічних регіонів.

2. Гербарний зразок *Viola biflora*, зібраний в Хібінах, на етикетці якого вказано прізвища таких колекторів, як: Є.І. Штейнберг, А.Ф. Пугачова, А.П. Фоміна, дата збору – 1932 г. ймовірно, належить до ексикат Herbarium Murmanicum (Гербарію Мурманської області), оскільки його етикетка містить відруковану типографським способом картосхему Кольського п-ва із зазначенням кількох локалітетів виду у регіоні.

3. Гербарний зразок чорниць (*Vaccinium myrtillus*), датований 10 серпня 1961 р., зібраний на о. Валаам Онезького озера І.Й. Онищенком – колишнім завідувачем кафедри ботаніки Уманського педагогічного університету. Зі слів професора Г.О. Казидуба Іван Йосипович міг відвідати о. Валаам як турист, оскільки експедиції у той час в інституті не проводились. Заперечення професором, який листувався із І.Й. Онищенком, нашого припущення про власноруч підписаний останнім названий гербарний зразок може свідчити про наявність у гербарних фондах інших зборів початку семидесятих років. Однак те, що камеральна обробка гербарію могла проводитись іншими співробітниками кафедри, а прізвище колектора, як дата і регіон збору, не завжди вказувалось на гербарних етикетках, утруднює подальший пошук.

Більшість гербарних аркушів аналізованого гербарію зібрана пізніше, у 1974-1978 рр., у різних частинах Кольського п-ова. Серед колекторів – М.Л. Раменська та В.Н. Андрєєва, які згодом написали визначник вищих рослин Мурманської області та Карелії [4]; А.А. Скиткина – автор монографії по роду ломикамінь (*Saxifraga*) Кольського п-ова [5], а також І.П. Креслина, М.І. Сердюк, Царева В.Т., Хоролизнова Т.В. Більшість гербарних зразків визначено під час камеральної обробки А.А. Скиткиною.

В гербарії представлені здебільшого циркумбореальні види, поширені від арктичних до помірно-теплих регіонів [6]. Однак, такі види, як *Harrimanella hypnoides, Salix polaris, Silene acaulis, Pedicularis lapponica*, аркто-альпійські види роду *Epilobium* (*E. hornemannii, E. lactiflorum*) на теренах Східної Європи не виходять за межі тундри та лісотундри. Представлена в гербарії *Carex rotundata* росте на осоково-сфагнових і осокових болотах, заболочених берегах озер в Арктиці, на Кольському півострові і півночі Карелії, у Західному та Східному Сибіру, на Далекому Сході. Цей вид описаний із Фенноскандії (Habitat in paludosis subalpinus Lapponiarum), а типовий

матеріал зберігається в Ботанічному Музеї (UPS) м. Упсала в Швеції [2]. Зрозуміло, що названі види, як і *Betula nana, Rubus chamaemorus*, відсутні у складі флори України.

В той же час окремі аркто-альпійські види, представлені в гербарії, зустрічаються також в субальпійському та альпійському поясі Українських Карпат, де є рідкісними, здебільшого реліктовими видами. Окремі з них включені до Червоної книги України (2009). *Selaginella selaginoides* – вразливий вид з диз'юнктивним ареалом відомий із 6 локалітетів у Закарпатській та Івано-Франківській областях, де ймовірно є льодовиковим плейстоценовим реліктом. *Huperzia selago* зрідка зростає в Українських Карпатах, Розточчі-Опіллі та на Поліссі, де проходить південна межа його ареалу. *Loiseleuria procumbens* знайдена в ізольованому локалітеті альпійського поясу Чорногори та є в межах Українських карпат реліктовим аркто-альпійським видом. Такі види, як *Bartsia alpina, Veronica alpina, Salix reticulata*, хоча і не є червонокнижними, але лише зрідка зустрічаються на високогірних луках або скелях у субальпійському поясі Карпат [1].

Отже, саме такі види, наявні в аналізованому гербарії, становлять для наших гербарних фондів незаперечну цінність. Слід також зазначити, що аналізований гербарій добре збережений. А сама наявність у Гербарії УДПУ рослин із Мурманської обл. та Карелії, зібраних співробітниками Полярно-альпійського ботанічного саду у 80-і роки, коли кафедру ботаніки очолював доцент С.М. Ґедзь, свідчить про співпрацю українських ботаніків із російськими колегами. В процесі роботи над статтею нами створено електронний каталог Мурманського гербарію. Висловлюємо сподівання, що подальше опрацювання фондового гербарію принесе нові цікаві знахідки.

Список використаних джерел

1. Визначник рослин Українських Карпат/ відповід. ред. В. І.Чопик. − К.: Наук. думка, 1977. − 446 с.
2. Егорова Т.В. Осоки (*Carex* L.) России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР) / Т.В. Егорова. – Отв. ред. А.Л. Тахтаджян. – СПб: Издательство СПХФА; Сент-Луис: Миссурийский бот. сад, 1999. – 772 с.
3. Методика полевого исследования сырьевых растений / под ред. М.М. Ильина, А.А. Федорова. – М.-Л.: Ботан ин-т им. В.Л. Комарова, 1948. – 252 с.
4. Раменская М.Л., Андреева В.Н. Определитель высших растений Мурманской области и Карелии. – Л.: Наука, 1982. – 435 с.
5. Скиткина А.А. Морфолого-биологические особенности и экология камнеломок Кольского полуострова. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – 121 с.
6. Цвелев Н.Н. Определитель сосудистых растений Северо-Западной России (Ленинградская, Псковская и Новгородская области) / Н.Н.Цвелев. – СПб: Издательство СПХФА, 2000. – 781 с.